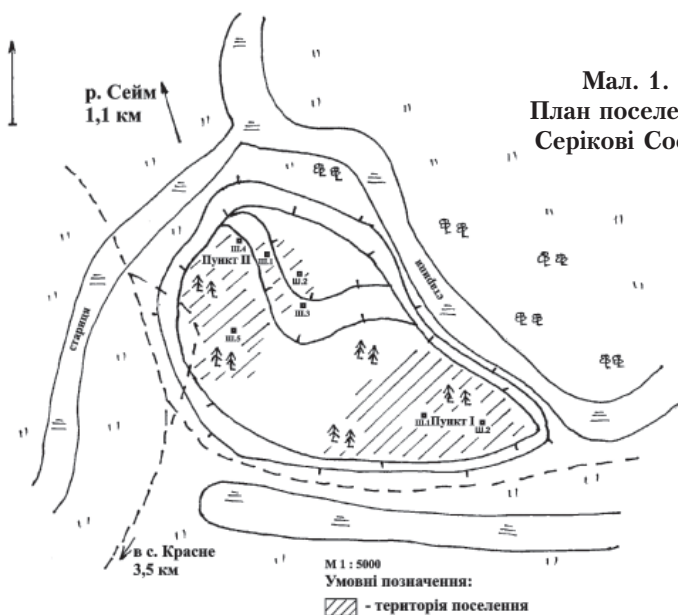

У ГЛИБ ВІКІВ

Євген Ногін

НОВА ПАМ'ЯТКА ДОБИ НЕОЛІТУ В ОКРУЗІ БАТУРИНА

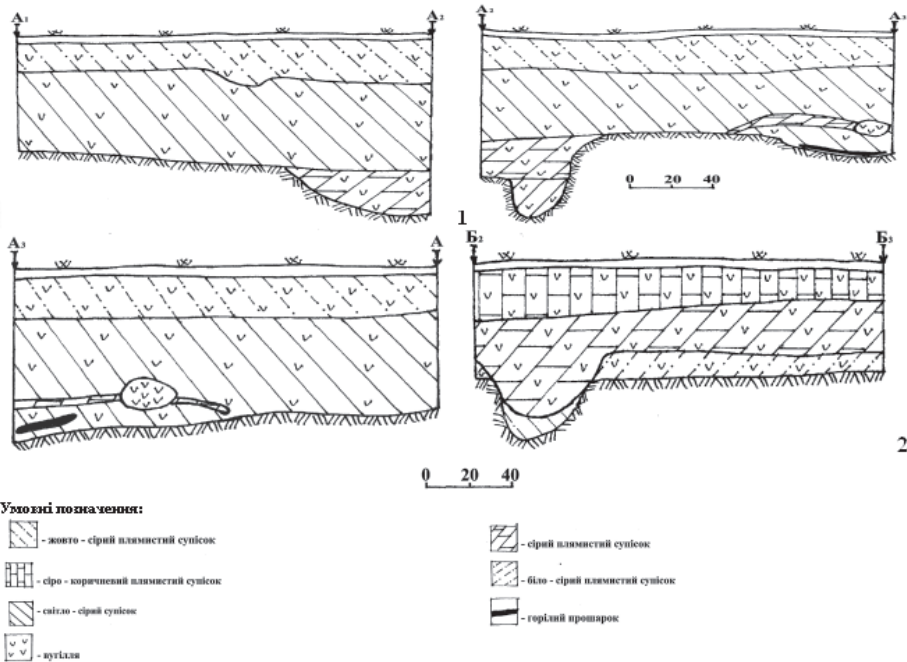
У ході розвідувальних робіт, що проводилися зусиллями неолітичного загону Міжнародної Батуриної археологічної експедиції під керівництвом автора статті, влітку 2006 року в околицях с. Красне Бахмацького району Чернігівської області було обстежене урочище Серікові Сосни. Ця місцевість розташована за 3,5 км на північ від північно-західної околиці с. Красне, за 1,2 км на південь від сучасного русла р. Сейм і являє собою великий останець берегової тераси річки, який з північного та західного боків обмежується старим руслом р. Сейм, а з півдня – заболоченою низиною. Поверхня останця засаджена сосновим лісом. Висота його над заплавленим лугом становить близько 3 м у західній частині та 2–2,5 м – у східній. Між цими двома підвищеннями проходить досить велика западина, яка ділить останець на дві частини. Саме на них у 2006 році і був зібраний матеріал – кераміка часів бронзи та неоліту, а також крем'яні знаряддя. З огляду на таку топографічну ситуацію поселення було поділене на два пункти: Серікові Сосни, пункт I та Серікові Сосни, пункт II (Мал. 1). У 2007 році на обох пунктах

були проведені шурфувальні розвідувальні роботи з метою дослідження культурного шару, визначення його потужності в різних частинах поселення, а також уточнення культурно-хронологічної приналежності поселення і характеру зв'язку між пунктом I та пунктом II. В результаті був отриманий досить численний масив артефактів та проведені спостереження над стратиграфією культурних нашарувань у різних частинах пам'ятки, що дозволило дійти досить цікавих висновків.

Пункт I.

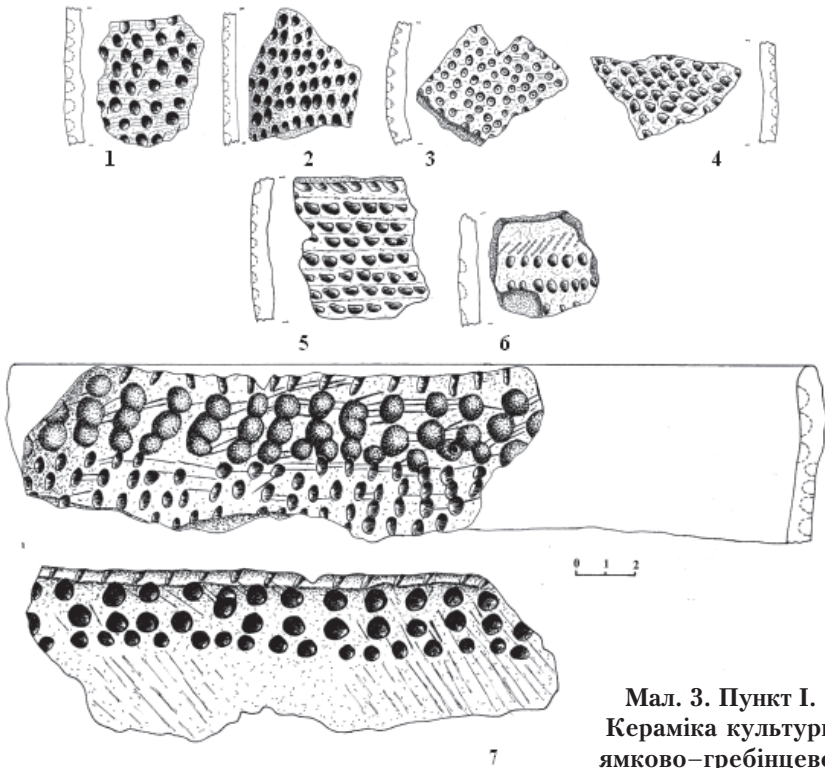
Займає східну частину останця, яка мисом виступає в заплаву між двома старицями. Площа пункту становить 160 x 80 м. Половина його поросла сосновим лісом, половина, ближча до краю мису, – задернована, і саме тут у 1960-их роках стояв літній табір для великої рогатої худоби. З цієї причини верхній шар дерну був знятий, тому перепад глибин між двома частинами на пункті I становить 0,2 – 0,25 м. Тут було закладено два шурфи розмірами 2 x 2 м: один майже по центру поселення, другий – за 40 м на схід від першого, ближче до краю мису, якраз на краю майданчика, утвореного колишнім літнім табором (Мал.1). У ході проведення шурфувальних робіт з'ясувалося, що стратиграфічна ситуація в центральній та східній частинах пункту I суттєво відрізняється. В центральній частині (шурф 1) культурний шар складається з жовто-сірого плямистого супіску з включенням вугілля (0,08 – 0,3 м), під ним залягає шар світло-сірого супіску з

Мал. 2. Стратиграфія культурного шару на пункті I.
1 – шурф 1; 2 – шурф 2;

включенням вугілля (0,3 – 0,8 м), нижче – материк. Заповненням об'єкта в шурфі 1 (яма 2) є сірий плямистий супісок з включенням вугілля (Мал. 2, 1). У східній частині пункту I (шурф 2) потужність культурного шару на 0,2 м менша, ніж в центрі, тому що верхній шар ґрунту був знятий при будівлі літньої ферми, стратиграфія ж дає дещо іншу картину: верхній шар (0,08 – 0,2 м) складається з сіро-коричневого супіску з включенням вугілля, нижче (0,2 – 0,45 м) йде шар сірого плямистого супіску з включенням вугілля, який одночасно слугує і заповненням об'єктів, виявлених тут (яма 3, яма 4). Підстилає цей шар прошарок

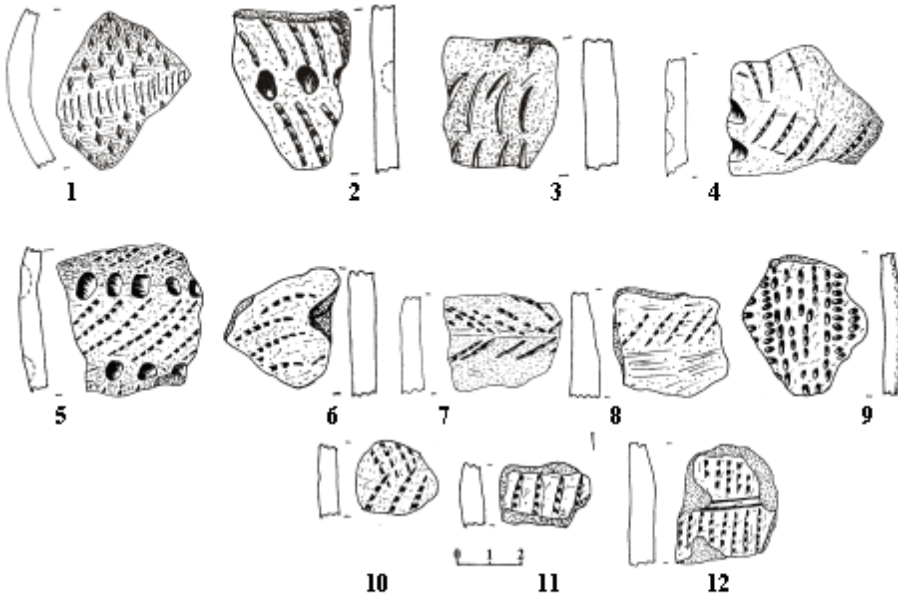
біло-сірого плямистого супіску з включенням вугілля (0,45 – 0,55 м), під яким знаходиться материк (Мал. 2, 2). Описана стратиграфія вказує на те, що верхні прошарки культурного шару у центральній та східній частинах пам'ятки суттєво різняться, а нижній шар, в якому міститься переважна кількість неолітичного матеріалу і який є заповненням трьох об'єктів часів неоліту, – однаковий. Проте в центральній частині, на відміну від східної, він є тільки заповненням ями 2, яка належить до часів неоліту, в східній же частині цей прошарок має потужність 0,3 м над материком і також заповнює господарські об'єкти неолітичної доби. Порівнюючи дані стратиграфії з кількістю отриманого в цих частинах поселення матеріалу, можна дійти висновку, що основна життєдіяльність на поселенні за доби неоліту була сконцентрована у східній його частині, ближче до мису – тобто до води.

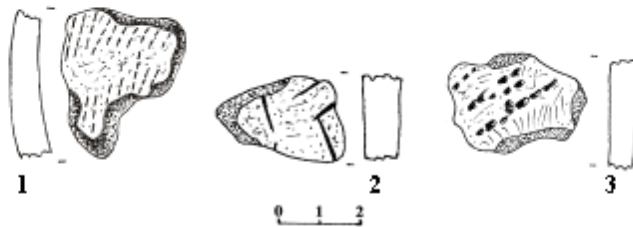
Мал. 3. Пункт І.
Кераміка культури
ямково-гребінцевої

Відповідно до описаної стратиграфії, з'ясувалося, що у верхніх нашаруваннях містяться нечисленні матеріали ранньослов'янських часів, які перемішані з також нечисленними фрагментами посуду доби бронзи та неоліту. Нижче зафіксовані знахідки переважно неолітичної кераміки та поодинокі фрагменти кераміки доби бронзи з прокресленим та гусеничним орнаментом. Аналіз кераміки часів неоліту дозволив дійти висновку, що у верхній частині неолітичного шару (гл. 0,2 – 0,6 м) містився матеріал, який переважно відноситься до культури ямково-гребінцевої кераміки (Мал. 3), нижче (гл. 0,6 – 0,7 м) зафіксовані фрагменти посуду дніпро-донецької культурної спільноти (Мал. 4), а також декілька фрагментів посуду так званого лисогубівського варіанту дніпро-донецької культури (Мал. 5).

Загалом колекція фрагментів глиняного посуду на пункті І склала 132 од., з них 107 фр. (81%) – прикрашені орнаментом, решта – 25 фр. (18,9%) – без орнаменту. Переважна частина неорнаментованої кераміки – уламки посуду, виготовленого з глини з домішками шамоту, має грубу та нерівну поверхню, доволі товстостінна (0,7 – 1,0 см), одного кольору – коричнювато-сірого. Ця кераміка належить до

Мал. 4. Пункт I. Кераміка дніпро-донецької культури.

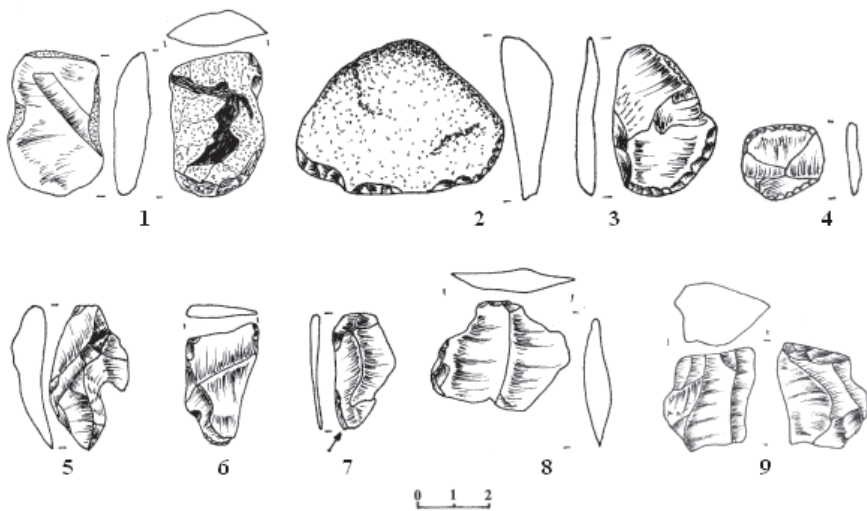

Мал. 5. Пункт I. Кераміка лисогубівського варіанту дніпро-донецької культури.

зарубинецької культури. Кераміка часів неоліту–бронзи практично вся орнаментована, за орнаментальними мотивами була розбита на такі групи:

- ямковий – 49 фр. (45,7%);
- гребінцевий – 16 фр. (15%);
- ямково-гребінцевий – 5 фр. (4,6%);
- накольчастий – 18 фр. (16,8%);
- відбитки лопатки – 9 фр. (8,4%);
- лінії – 6 фр. (5,6%);
- гребінцево-накольчастий – 3 фр. (2,8%);
- ямково-лінійний – 1 фр. (0,9%);

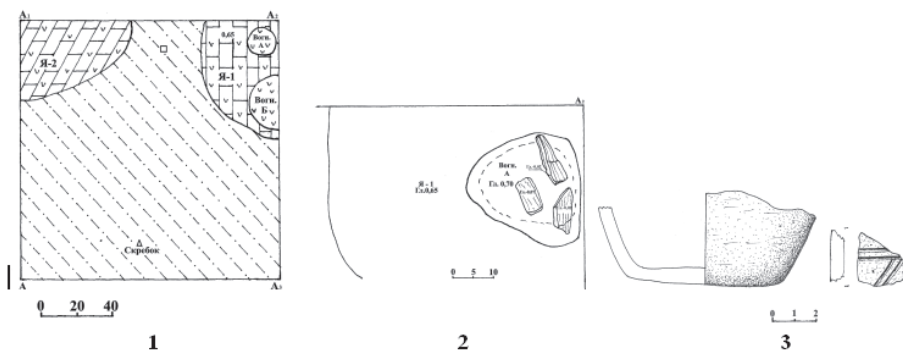
Переважає кількість кераміки виготовлена з тіста, яке містить в собі домішки піску і рослинності (48%), піску, рослинності та кровавику (31%); менше 10% фрагментів посуду містять у тісті домішки піску, піску та кровавику; менше 5% – піску і кварцу; кварцу, рослинності і піску; кварцу і кровавику. Ямковий орнамент, котрим, як видно з наведених даних, прикрашена більша частина керамічного матеріалу, покривав, швидше за все, всю поверхню посудин. 80% кераміки з ямковим орнаментом з одного або з двох боків заглажено пучком трави або, рідше, зубчастим штампом. Кераміка, прикрашена гребінцевим орнаментом, має сліди легкого підлощування з одного або з двох боків і заглажувалася переважно зубчастим штампом.

Мал. 6. Пункт І. Крем'яні знаряддя.

1 – 4 – скребки; 5 – 7 – різці; 8 – різець-скобель; 9 – нуклеус;

Крем'яний інвентар на пункті І доволі нечисленний – 28 одиниць, з яких 13 одиниць (46,4 %) є знаряддями. Кремінь темно-сірого кольору, іноді містить у собі вкраплення білого кольору. Серед відходів переважають відщепи – 10 одиниць (35,7 %), пластин всього 4 (14,2 %). Нуклеус знайдений тільки 1. Він клиноподібний, одноплосинний зі скошеною площадкою (Мал 6, 9). Серед знарядь переважають скребки – 8 одиниць (61,5 %). Вони виготовлені на відщепках округлої та овальної

Мал.7

Пункт І Шурф І

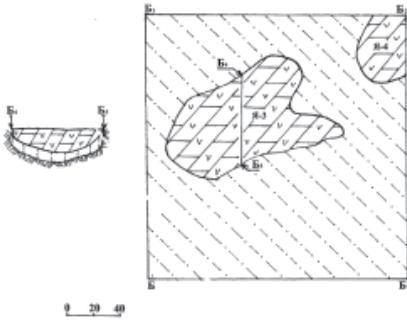
1 - план плям ями 1 та ями 2;

2 - план розташування горілих плашок у вогнищі А, яма 1;

3 - матеріали з вогнища А, яма 1;

форми, переважно невеликих розмірів, з округлим чи прямим одним робочим краєм, який сформований притупляючою однобічною ретушшю (Мал 6, 1 – 4). Ріжучих знарядь – 3, що становить 23 % від загальної кількості знарядь (Мал. 6, 5 – 7). Також знайдене одне комбіноване знаряддя – це різець-скобель (Мал. 6, 8). У цілому, техніка обробки кременю та виготовлення знарядь дозволяють віднести їх до доби неоліту.

Кварцитовий інвентар, на жаль, представлений лише відщепами (7 одиниць) та одним фрагментом пластини. Знарядь з кварциту не знайдено.

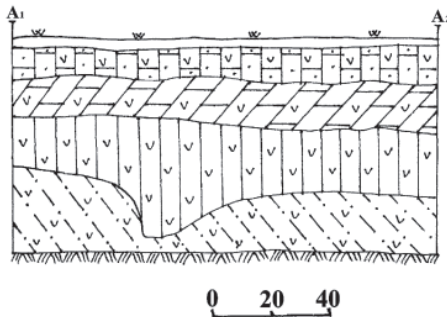

Мал. 8
Пункт I. Шурф 2
План плям ями 3 та ями 4

ямою 1, у протилежному куті шурфу 1, була зафіксована яма 2 (Мал. 7, 1), заглиблена в материк на 0,6 м. Судячи з керамічного матеріалу, знайденого тут, цей об'єкт відноситься до доби пізнього неоліту, а саме до періоду існування поселення культури ямково-гребінцевої кераміки. Цікавим є той факт, що яма 1 перекривається згори тонким (0,08 м) шаром сірого плямистого супіску із включенням вугілля, який у свою чергу є заповненням ями 2 (Мал. 2, 1). Швидше за все представники сосницької культури використовували для засипки покинутого вогнища ґрунт із розташованої поряд старої пізньонеолітичної ями.

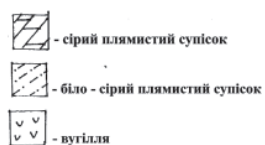
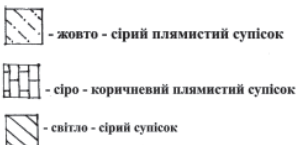
У шурфі 2 було виявлено і обстежено яму 3 та частково яму 4 (Мал. 8). Обидві неглибоко (до 0,35 м) занурені в материк. Яма 3 підовальної форми розмірами 1,4 x 0,7 м, але контури її розпливчасті. В підлозі зафіксовано залишки трьох невеличких ямок діаметром 0,25 – 0,3 м, які були заглиблені в материк на 0,3 м. Функціонально вони, вірогідніше, слугували для закріплення якоїсь дерев'яної конструкції. В заповненні ями 3 було знайдено дрібні фрагменти неолітичної кераміки без орнаменту, а в заповненні однієї зі стовпових ямок – крем'яний скребок на великому округлому відщепі (Мал. 6, 2). В заповненні ями 4 також

У шурфі 1 було зафіксовано та частково досліджено залишки двох об'єктів – яма 1 та яма 2 (Мал. 7, 1). Яма 1 являла собою залишки двох невеликих вогнищ, трохи заглиблених у материк. У вогнищі А було зафіксовано залишки кількох горілих плашок, а також денце та кілька фрагментів стінок ліпної посудини (Мал. 7, 2, 3). У вогнищі Б було знайдено один фрагмент стінки з прокресленими лініями від тієї ж посудини, що й у вогнищі А. За керамічним матеріалом яма 1 датується добою пізньої бронзи і може належати носіям сосницької культури. Поряд з

Мал. 9
Пункт II. Загальна стратиграфія.

Умовні позначення:

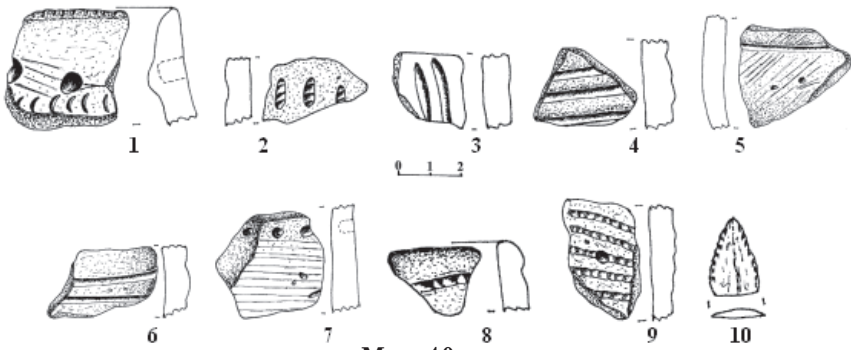

було знайдено декілька дрібних неорнаментованих фрагментів неолітичної кераміки.

Отже, під час проведення шурфувальних розвідувальних робіт на поселенні Серікові Сосни, пункт I було встановлено, що пам'ятка існувала з часів розвинутого неоліту (дніпро–донецька культура, середній та пізній етап; лисогубівський варіант дніпро–донецької культури на пізній стадії розвинутого неоліту), в пізньому неоліті була заселена людністю ямково–гребінцевої культурної спільноти (ранній етап), пізніше, за часів бронзового віку, тут оселялися носії середньодніпровської та сосницької культур, які залишили по собі нечисленні матеріали, на межі I тис. до н.е. – I тис. н.е. тут залишили сліди племена зарубинецької культури. За часів розвинутого неоліту життєдіяльність переважно концентрувалася на стрілці мису, ближче до води, пізніше, в добу пізнього неоліту–бронзи змістилася на центральну, найвищу частину поселення. Можливо, це було пов'язане з невеликим підвищенням рівня води в р. Сейм, русло якої в той час проходило безпосередньо біля пам'ятки, що у свою чергу викликало певні зміни у планіграфії поселення. На жаль, культурні горизонти не розділяються стерильними прошарками, тому неможливо чітко визначити зміну одних груп населення іншими, швидше за все поселення Серікові Сосни, пункт I протягом тривалого часу з V тис. до н.е. до поч. I тис. н.е. існувало без великих перерв, залишивши потужний культурний шар доби неоліту.

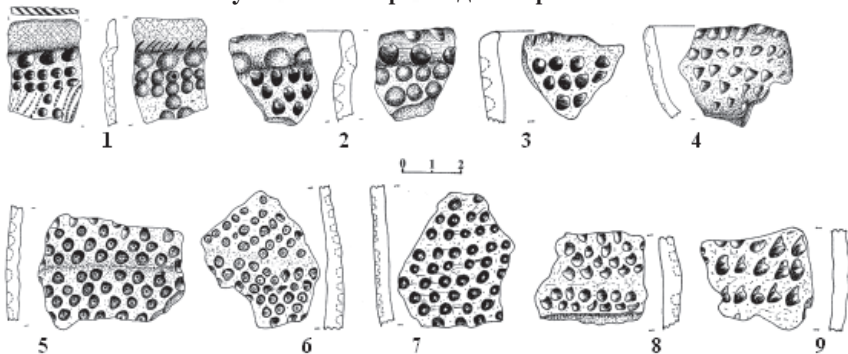
Пункт II.

Займає західну частину останцю, площа розповсюдження культурного шару – 260 x 100 м. Північний край останця над старицею шириною 50 – 60 м не засаджений лісом, саме тут ще в 30-их – 40-их рр. XX ст. стояв невеликий хутір Серіків (звідки урочище отримало свою теперешню назву), на згадку про який залишилося декілька фруктових дерев. Поверхня тут задернована. Далі, вглиб останця, починається сосновий ліс. Усього на пункті II було закладено 5 шурфів:

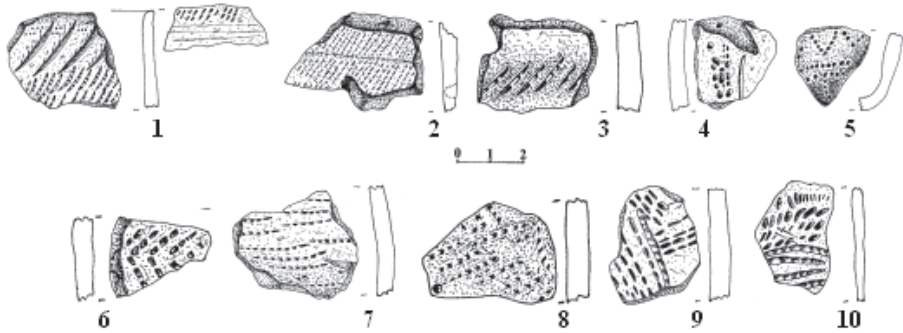
Мал. 10

Пункт II. Матеріали доби бронзи.

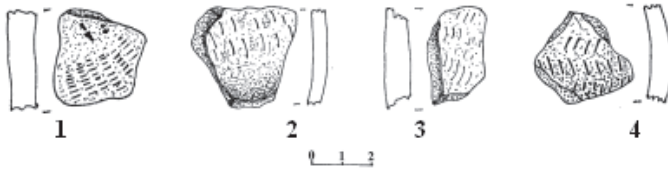
Мал. 11

Пункт II. Кераміка культури ямково–гребінцевої кераміки.

Мал.12

Пункт II. Кераміка дніпро–донецької культури.

Мал. 13

Пункт II. Кераміка лисогубівського варіанту дніпро–донецької культури.

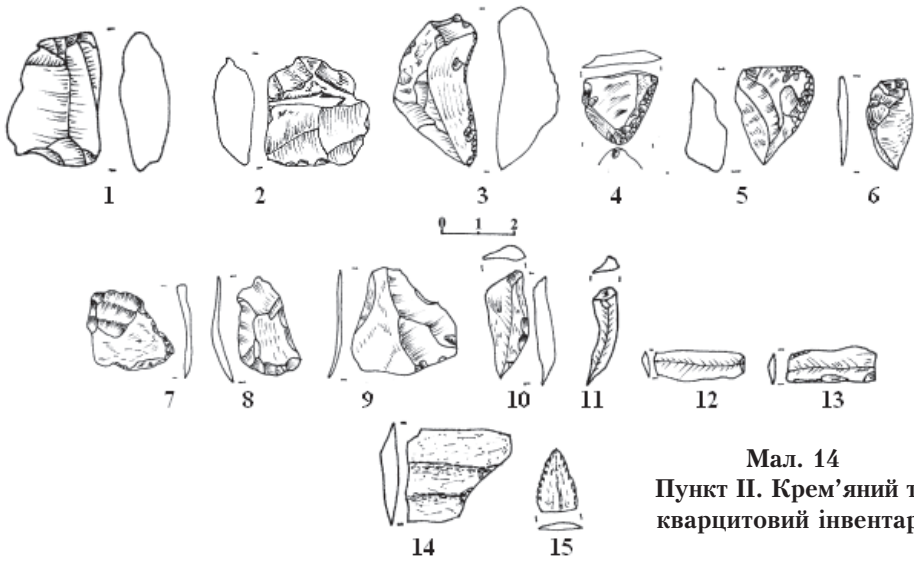
один розмірами 2 x 2 м, один розмірами 2 x 1 м та три шурфи 1 x 1 м (Мал. 1).

Зафіксована в ході шурфування стратиграфія показала практично однакове розташування культурних нашарувань на всій площі поселення. Незначно коливалася тільки потужність того чи іншого шару. Верхній шар складався з коричнево–сірого супіску з включенням вугілля потужністю 0,2 м, який містив у собі матеріали XIX–XX ст. (залишки хутора) та нечисленні фрагменти кераміки зарубинецької культури, нижче розташовувався шар сірого плямистого супіску з включенням вугілля потужністю 0,2 – 0,3 м, в якому містилися вперемішку матеріали сосницької та середньодніпровської культур доби бронзи (Мал. 10), а також невелика кількість артефактів доби неоліту культури ямково-гребінцевої кераміки. Його підстилав потужний шар сіро-жовтого плямистого супіску з включенням вугілля – 0,25 – 0,35 м завтовшки, в якому й були сконцентровані переважно матеріали культури ямково–гребінцевої кераміки (Мал. 11). Під ним, на материк, в різних частинах поселення зафіксований шар біло-сірого або жовто-сірого плямистого супіску з включенням вугілля потужністю 0,15 – 0,2 м, в якому містилися матеріали переважно дніпро-донецької неолітичної культури (Мал. 12), а також декілька фрагментів посуду так званого лисогубівського варіанту дніпро-донецької культури (Мал. 13).

Таким чином, загальна потужність культурного шару на пункті II становила 0,8-1,0 м, нашарування з неолітичними матеріалами були 0,45 – 0,55 м завтовшки і містилися на глибині 0,3-0,45 м від сучасної поверхні (Мал. 9).

Загалом колекція фрагментів глиняного посуду на пункті II становила 220 од., з них 139 фр. (64%) – прикрашені орнаментом, решта – 81 фр. (36%) – без орнаменту. Переважна частка неорнаментованої кераміки походить від посуду, виготовленого з глини з домішками шамоту, має грубу та нерівну поверхню, доволі товстостінна (0,7 – 1,0 см) та має один колір – коричнево-сірий. Ця кераміка належить до зарубинецької культури. Кераміка часів неоліту-бронзи практично вся орнаментована та за орнаментальними мотивами була розбита на такі групи:

- ямковий – 62 фр. (44,6%);
- гребінцевий – 23 фр. (16,5%);
- ямково-гребінцевий – 6 фр. (4,3%);
- накольчастий – 16 фр. (11,5%);

Мал. 14
Пункт II. Крем'яний та
кварцитовий інвентар.

- відбитки лопатки – 16 фр. (11,5%);
- лінії – 10 фр. (7,2%);
- ямково-накольчастий – 3 фр. (2,2%);
- шнуровий – 2 фр. (1,4%);

Переважна кількість кераміки виготовлена з тіста, яке містить у собі домішки піску та кровавику (38,7 %); піску, рослинності та кровавику (32 %); менше 10 % фрагментів посуду містять в тісті домішки піску або піску та кварцу; менше 5 % – кварцу і кровавику. Як і у випадку з керамікою з пункту I, ямковий орнамент, яким прикрашена більша частина керамічного матеріалу, покривав, очевидно всю поверхню посудин. 80 % кераміки з ямковим орнаментом з одного або з двох боків заглажено пучком трави або, рідше, зубчастим штампом. Кераміка, прикрашена гребінцевим орнаментом, має сліди легкого підлощування з одного або з двох боків і заглажувалась переважно зубчастим штампом.

Крем'яний інвентар на пункті II нечисленний – 30 одиниць, з яких 17 одиниць (56,6 %) – знаряддя. Кремій темно-сірого кольору, іноді містить в собі вкраплення білого кольору. Серед відходів переважають відщепи – 10 одиниць (33 %), пластин всього 1 (3,3 %). Знайдено також 2 нуклеуси. Обидва аморфні: одноплосинний та багатоплосинний (Мал 14, 1 – 2). Серед знарядь переважають ріжучі знаряддя: різці – 5 одиниць (29,4 %), ножі – 2 одиниці (11,8%) та різак – 1. Різці виготовлені на тонких пластинчастих відщепах під трикутні форми, ножі виготовлені на масивних відщепах, в перетині трикутної форми з дугоподібним лезом (Мал. 14, 6 – 9). Скребок знайдений всього один (Мал. 14, 5). Також представлено 2 знаряддя на невеликих пластинах, які швидше за все використовувалися також для різки (мал. 14, 12 – 13) і дві проколки (Мал. 14, 10 – 11).

Кварцитовий інвентар, на жаль, не дуже численний, представлений одним мініатюрним вістряем стріли, яке, очевидно, належить до доби бронзи, та двома знаряддями – фрагментом розтиральника і уламком пластинчастого ріжучого знаряддя (Мал. 14, 14). Відщепів знайдено 8 (61,5%), пластин – 3 (23%). У загальній кількості це дещо більше, ніж на пункті I, але теж небагато.

З об'єктів зафіксовано лише яму в шурфі 4. Вона була округлої форми, розмірами 1,0 x 0,7 м та заглиблена в материк на 0,45 м. По центру підлоги ями розташовувалася невеличка стовпова ямка діаметром 0,2 м та глибиною 0,15 м. У заповненні була кераміка дніпро-донецької культури та крем'яний нуклеус (Мал.).

Таким чином, культурна приналежність неолітичних нашарувань на пункті II збігається з аналогічними на пункті I. Можна зробити висновок, що за часів

раннього та розвинутого етапів неоліту на останці борової тераси в урочищі Серікові Сосни існували два поселення, розділені між собою невеликою низиною завдовжки 0,2-0,3 км. Аналіз керамічного та крем'яного інвентаря вказує на майже повну аналогію між пунктом I та пунктом II. Дещо різна стратиграфічна ситуація, на наш погляд, зумовлена суто природними факторами, про які йшлося вище.

Підсумовуючи дані, викладені в цій статті, можна сказати, що поселення Серікові Сосни є новим, досить яскравим пунктом доби неоліту, має непоганий, неперевідкладений, насичений матеріалом культурний шар і при проведенні широкомасштабних польових досліджень, безумовно, надасть чимало нової інформації щодо культурно-історичних процесів у міжріччі Десни та Сейму за часів неоліту.

Олег Однороженко

РОДОВА ГЕРАЛЬДИКА СІВЕРСЬКОЇ ТА СМОЛЕНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – XV ст.)

У добу пізнього середньовіччя Сіверська та Смоленська землі були тісно пов'язані між собою політично. Подібними були також історичні долі цих регіонів упродовж другої половини XIV – початку XVI ст. Наприкінці XIV ст. обидві землі потрапляють у політичну орбіту Великого князівства Литовського і Руського, утворюючи собою широку буферну зону між останнім та набираючим силу Великим князівством Московським.

На відміну від Смоленської землі, що являла собою доволі цілісне політичне утворення, яке спиралося на традицію тривалого існування на її теренах Великого князівства Смоленського, Сіверська земля та пов'язані з нею Верхівські князівства являли собою складний конгломерат різноманітних удільних князівств та господарських волостей. Лише іноді більша частина території Сівера пов'язувалася в єдиний політичний організм, як це було, скажімо, за часів князя Новгородського та господаря Сіверської землі (1370 – 1392) Корибута-Дмитра Ольгердовича або князя Чернігівського, Брянського, Новгородського, Трубчевського та господаря Сіверської землі (1405-1409, 1419-1430) Свидригайла-Лева-Болеслава Ольгердовича.

Політична роздробленість Сіверської землі зумовила підпорядкованість її окремих частин у військових справах смоленському намісникові.¹ Разом з тим тісні політичні зв'язки, а також військові потреби в умовах прикордоння призвели до взаємоперетікання землевласницької еліти з одного регіону до іншого,² внаслідок чого значна кількість родів володіла отчинами та вислугами в обох землях одночасно. Останнє змушує нас розглядати питання, пов'язані з історією місцевої знаті, і в тому числі її геральдичну традицію, спільно для обох регіонів.

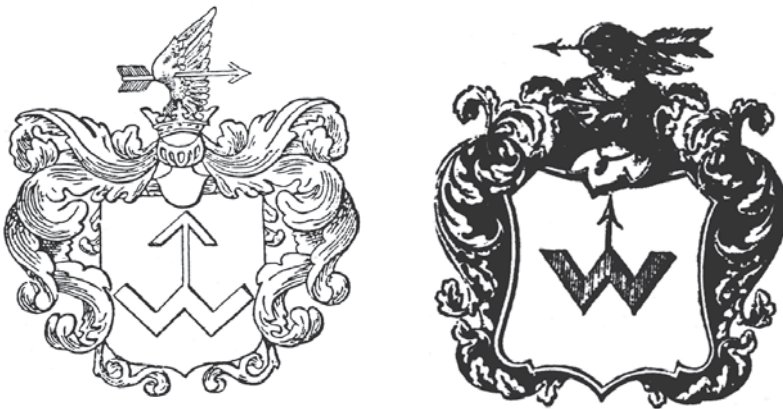
Тривалий час герботворення Сіверської та Смоленської земель перебували поза увагою дослідників. Особливо це стосується родової геральдики місцевих панів та бояр, адже князівська геральдика, хоч і спорадично, все ж таки потрапляла в поле зору істориків.³ Зумовлена дана ситуація тією обставиною, що в XVI ст., з котрого походить основна маса відомостей про геральдичну традицію інших руських земель Великого князівства Литовського, як Сівер так і Смоленськ уже перебували у складі Московської держави, для котрої геральдичні традиції не були актуальними.

Отже, інформацію про родову геральдику Сіверської та Смоленської земель

доводилося шукати, як правило, в пізнішому герботворенні нащадків тих родів, що виемігрували наприкінці XV – на початку XVI ст. в інші землі Великого князівства Литовського та Руського. Так, з пізніших річпосполитських гербовників, сфрагістичних пам'яток та руських стародруків є добре відомими герби цілого ряду колишніх сіверських та смоленських родів. І серед них таких впливових, як, скажімо, Тризни,⁴ Халецькі,⁵ Войни,⁶ Биковські,⁷ Бокії⁸ та ін.

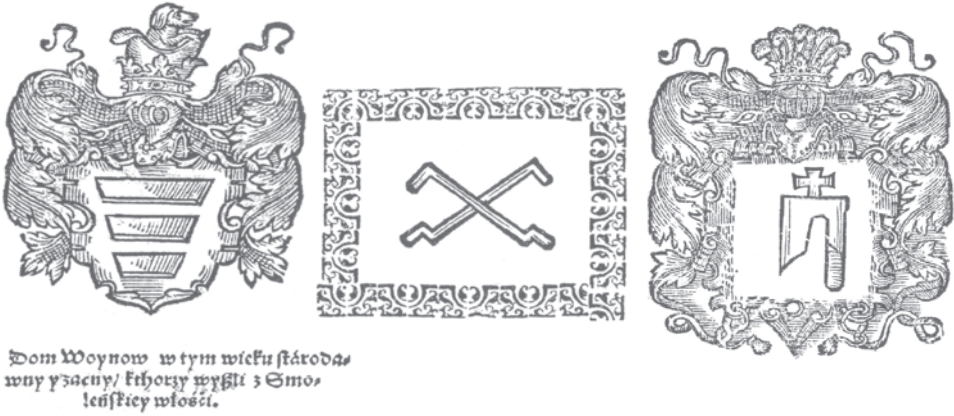

Мал.1: Герб Юсифа Тризни в “Триоди Постной” 1648 р.

Мал.2: Герб Халецьких у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.3: Герб Халецьких у виданні “Herbarz Polski” 1839 р.

Мал.4: Герб Войнів у гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.
Мал.5: Герб Биковських у гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.
Мал.6: Герб Бокіїв у гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.

Найповніше відомості про родові герби колишніх сіверських та смоленських родів представлені у двох рукописних гербовниках В.Кояловича “Compendium”⁹ та “Nomenclator”.¹⁰ Втім, час створення цих геральдичних праць (середина XVII ст.) доволі суттєво відбігає від доби перебування цих родів на теренах Сівера та Смоленщини, що дозволяє говорити про використання родових гербів ще в часи входження цих земель до складу Литовсько-Руської держави лише гіпотетично. Адже півтора століття, що минули між часом еміграції цих родів з окупованих Московією земель і моментом фіксації родових гербів у відповідних гербовниках, не дозволяє з певністю твердити, чи герби ці постали ще в XV ст., чи були наслідком пізнішого герботворення на інших землях Великого князівства Литовського.

Щодо деяких з цих родових гербів, можна висловити вірогідне припущення про їх початки ще в XIV–XV ст., оскільки вони містять у собі зображення старих родових знаків, які саме в цей період оформлюються в герби. Це, зокрема, родові герби вже названих Халецьких, Бокіїв та Биковських (зображення яких відомі вже від 1-ої пол. XVI ст.), а крім того, герби сіверських та смоленських родів, що їх фіксують гербовники Кояловича.

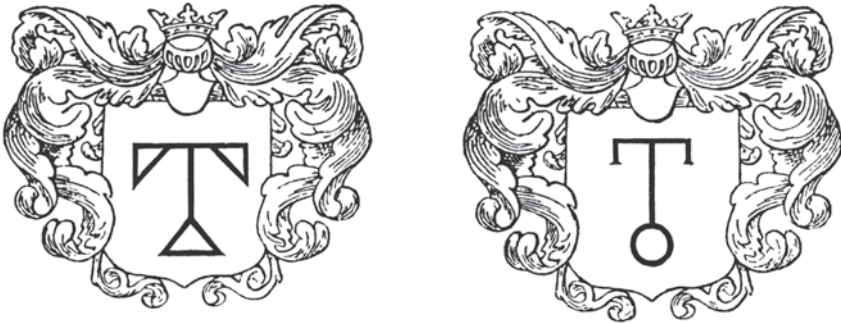
Серед них вихідці з Сівера – Баки, котрі осіли в Троцькому повіті та користувалися гербом, який Коялович називав Могила друга: на червоному полі знак у вигляді золотої літери М під хрестом; у нашоломнику три страусових пера;¹¹ Козли, осіли в Київській землі, герба Козел: на червоному полі знак у вигляді півмісяця рогами дотолу в супроводі трьох стріл; в нашоломнику три страусових пера;¹² Колонтаї, осіли в Вовковиському повіті, що користувалися двома подібними між собою гербами Котвиця відмінна: на червоному полі знак у вигляді літери Т над трикутником¹³ та на червоному полі знак у вигляді літери Т над колом;¹⁴ Окмінські, що переселилися до Вітебської землі та користувалися двома гербами, окресленими Кояловичем як Сирокомля відмінна: на червоному полі срібний знак у вигляді трьох літер V під вістрям стріли та колом; в нашоломнику три страусових пера¹⁵ та на червоному полі срібний знак у вигляді стріли, що пронизує серце вістрям дотолу в супроводі чотирьох косих хрестиків;¹⁶ Шестовицькі, переселені в Київську землю, герба Стріла зламана: на червоному полі срібний знак у вигляді двох перехрещених стріл вістрями вгору та вліво, перша з яких зламана здолу; в нашоломнику три страусових пера.¹⁷

Мал.7: Герб Баків у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.8: Герб Козлів у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.9: Герб Шестовицьких у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.10-11: Герби Колонтаїв у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.12-13: Герби Окмінських у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Вихідці зі Смоленської землі – Львовичі, поселені у Вількомирському повіті, користувалися родовим гербом, який фігурує у Кояловича під назвою Костровець: на червоному полі знак у вигляді роздвоєного здолу хреста, який перетинає півмісяць рогами догори; в нашоломнику три страусових пера;¹⁸ Мещерини герба Погоня татарська: на блакитному полі на срібному коні вершник у зеленому вбранні стріляє з напнутого лука стрілою вліво;¹⁹ Обухови герба Котвиця: на червоному полі родовий знак у вигляді кітви; в нашоломнику три страусових пера;²⁰ Позняки, осілі в Київській землі, герба Стрілець: на блакитному полі рицар, якого пронизує стріла; у нашоломнику три страусових пера;⁴ Цехановичі, поселені в Мстиславському повіті, герба Могила перша відмінна: на червоному полі знак у вигляді хреста над квадратом; у нашоломнику три страусових пера.²¹

Мал.14: Герб Позняків у гербовнику Кояловича “Compendium”.
Мал.15: Герб Мещеринів у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Мал.16: Герб Львовичів у гербовнику Кояловича “Compendium”.
Мал.17: Герб Цехановичів у гербовнику Кояловича “Compendium”.

Разом з тим цілий ряд сіверських та смоленських родів користувався гербами явно пізнішого походження. Зокрема, обидва відгалуження роду Радогощанинів, який переселився з Сіверської землі до Новгорододоцького повіту, – Радогощанини-Униговські та Радогощанини-Ходорковські користувалися в XVII ст. польським гербом Остоя;²³ Березовські, що переселилися зі Смоленської землі до Берестейської, використовували як родовий герб Яструбець;²⁴ а рід Сологубів – герб Правда.²⁵

У будь-якому разі відомості про родову геральдику Сіверської та Смоленської земель доби входження цих територій до складу Литовсько-Руської держави наприкінці XIV – на початку XVI ст. залишалися дотепер на рівні гіпотетичних припущень, що ґрунтувалися на екстраполяціях на підставі пізніших річпосполитських гербовників. Середньовічних джерел суто геральдичного походження, які висвітлювали б дану проблему, до нашого часу, очевидно, не збереглося, натомість маємо деякі відомості з поля сфрагістики, які дозволяють у загальних рисах реконструювати основні характеристики родової геральдики Сівера та Смоленської землі XIV – XV ст.

Від 26 квітня 1388 р. походить акт присяги господарської ради новгородського князя та господаря Сіверської землі Корибута-Дмитра Ольгердовича на вірність королю Польському Ягайлу-Володиславу Ольгердовичу та Короні Польській, в якому подано перелік князів та панів радних, що засвідчили документ власними печатками: **“Мы княз Давидъ Дмитриквич, княз Русанъ Плаквич, Василии Данильквич, Федоръ Квладшкович Хворожда и с вратомъ Иванов, Григорин да Иван Несвизьскин, Хома Билюрминъ, Васко Дрюкович, Гавсъ Климантъ, Юри Звинкеневич, Терпъ Максак, Кгирдивид Бѣлик, сынъ кго Семен Воилович, Гриць с вратомъ Степаном Калит, Иван Балакѣрович, Сасъ**

Горбачевич со всею братью, Семен Асманович Трубецький воевода, Глѣб Кедокимович, Иван Жидович, Павелъ Петрович, Узарьичи Давидъ и Аковъ, Мошсегал воевода Новгородьскни ... Коривѣт княз Новгородьскни и Сѣверьскни господарь нашъ ... наша добра рада и наши вшего поспольства воаръ приювлѣнни ... и на вѣчнаа крѣпость к сему листу печати нашѣ велѣни ксмо привѣсти”.²⁶

Документ неодноразово публікувався,²⁷ а от печаткам, які було привішено до нього, з публікаціями пощастило значно менше. Ф.Пекосінський подав у своїх роботах доволі нечіткі фотовідбитки цих печаток, але без атрибуції та з доволі тендеційним описом зображень у їхніх полях,²⁸ а С.Кутшеба та В.Семкович обмежилися самими лише описами, досить недокладними та дещо неповними.²⁹

Свого часу до акту було привішено дванадцять печаток, з яких до сьогодні збереглося лише три: перша, четверта і восьма. Крім того, Ф.Пекосінським було подано опис та світлину ще однієї печатки, яка на даний момент є втраченою. Остання належала панові радному Гавсу Климянту і містила в своєму полі круглої форми розміром 30 мм строчний напис: ПЕЧАТЬ ГАВСОВА,³⁰ що зближує дану сфрагістичну пам'ятку із аналогічними пам'ятками киево-руської доби, коли використання печаток із подібними написами було загальною практикою.³¹

На відміну від цієї печатки зі строчним написом на інших трьох печатках, що збереглися до сьогодні, було вміщено зображення родових гербів. Так, на печатці (круглої форми розміром 37 мм) князя Городецького (1388 – 1399) Давида Дмитровича, який, очевидно, крім Городецького князівства в Пинській землі, мав також певні володіння в Сіверській землі, що і зумовило його участь у господарській раді Корибута-Дмитра Ольгердовича,³² було зображено родовий знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями догори, в супроводі довколового напису: ПЕЧАТЬ КН ... АВА ... Т ...⁵

Збережені печатки інших двох учасників господарської ради мали подібну конструкцію. На печатці Юрія Звинкиневича, яка мала круглу форму та розмір 33 мм, в полі печатки було зображено знак у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп, а також вміщено довколовий напис, на сьогодні збережений лише частково: ... ПЕЧАТЬ ...³³ Так само виразно пошкоджено напис на печатці Федора Євлашковича Хворощі: + ... ПЕЧАТЬ, яка мала круглу форму розміром 35 мм. Натомість добре видно зображення в полі печатки родового знака у вигляді трикутника під хрестом і двома хвилястими відгалуженнями здолу.³⁴

SD-35,1. Мал.18: Печатка Давида Дмитровича князя Городецького від 1388 р.

Мал.19: Печатка Юрія Звинкиневича від 1388 р.

Мал.20: Печатка Федора Євлашковича Хворощі від 1388 р.

Як бачимо, зображення на печатках сіверських панів радних мають виразну подібність з аналогічними сюжетами тогочасної родової геральдики інших руських земель. В основі гербів сіверських панів, як і скрізь на Русі, лежали родові знаки. Найширші паралелі з герботворенням інших руських земель знаходимо і на печатці Юрія Звинкиневича. Подібні знаки, в основі яких лежало зображення двох стріл з вістрями в різні боки, знаходимо в родових гербах пана радного Юрші,³⁵ панів

Воловичів,³⁶ панів Єловичів-Куневських,³⁷ Богуфалів³⁸ та ін.

Наступні відомості про герботворення смоленських та сіверських родів походять з кінця XV ст. При двох документах від 16 березня 1496 р.³⁹ та 12 вересня 1499 р.⁴⁰ нам вдалося виявити чотирнадцять печаток місцевих панів та бояр. Вони, як і слід було очікувати, несуть у собі все ті ж геральдичні зображення на основі родових знаків. Даний сюжет є абсолютно домінуючим у родовій геральдиці Сівера та Смоленської землі. Разом з тим характер зображення на цих печатках не залишає сумнівів, що перед нами саме родові герби: по-перше – певна кількість родових знаків на печатках розміщена на гербових щитах, по-друге – різні представники одного роду користувалися зображеннями, вельми подібними між собою, що, безсумнівно, вказує на родову, а не на особисту приналежність розміщених на печатках знаків.

Найкраще дані положення ілюструються на прикладі печаток боярського роду Полтевих, яких виявлено відразу три. На печатці смоленського конюшого Василя Полтева⁴¹ було вміщено знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям в лівий горішній кут.⁴² На печатці його брата,⁴³ смоленського боярина Федора Полтева⁴⁴ родовий знак має подібний вигляд, лише правий кінець вістря стріли загнуто всередину.⁴⁵ Натомість, у полі печатки смоленського боярина Занька Полтева⁶ вміщено щит німецької геральдичної форми, на якому зображено знак у вигляді піввістря стріли в правий горішній кут, з загнутим лівим кінцем під хрестиком, праворуч відгалуження під хрестиком; герб супроводжує напис згори: ЗАНКА.⁷

Мал.21: Печатка Василя Полтева від 1499 р.

Мал.22: Печатка Федора Полтева від 1496 р.

Мал.23: Печатка Занька Полтева від 1499 р.

Певні відмінності в зображенні родового герба використовували на своїх печатках також смоленські бояри Дудини. В полі печатки Івана Григоровича Дудини⁸ зображено знак у вигляді потрійного хреста з вістрям на долішньому лівому рамені; печатка має круглу форму та розмір 22 мм, а також довколовий напис: + ПЕЧАТЬ ИВАНОВА ДУДИЧА.⁹ Натомість, на печатці Суморока Григоровича Дудини¹⁰ знак має вигляд потрійного хреста з перехрестям на горішньому рамені над півмісяцем, що лежить рогами догори.¹¹

Мал.24: Печатка Івана Григоровича Дудини від 1496 р.

Мал.25: Печатка Суморока Григоровича Дудини від 1496 р.

На печатках інших смоленських бояр також бачимо зображення родових знаків. Зокрема, на печатці Панаса Кинбарова¹² вміщено знак у вигляді роздвоєної здолу стріли вістрям вгору з колом всередині та частково збережений напис: + ... А ... ИН ... О ... А.¹³ На печатці Мишка Войниловича Кумпича¹⁴ знак подано у вигляді паростка з вістрям стріли вередині; вона має круглу форму розміром 20 мм та напис по колу: + **МИШКОВА ПЕЧАТЬ**.⁴⁶ Гришко Пиво⁴⁷ користувався печаткою круглої форми розміром 23 мм з довколовим написом: **ГРИГОР ... ОВА ПЧТ** та зображенням знака у вигляді літери Т над літерою W.⁴⁸

Мал.26: Печатка Панаса Кинбарова від 1496 р.

Мал.27: Мишка Войниловича Кумпича від 1499 р.

Мал.28: Печатка Гришка Пива від 1496 р.

Гришко Олексійович Перхур'єв⁴⁹ користувався печаткою із зображенням знака, подібного до літери П з потрійним відгалуженням праворуч та відгалуженням вгору ліворуч.⁵⁰ Василь Михайлович Мирославич⁵¹ на печатці круглої форми розміром 24 мм вмістив знак у вигляді літери X із загнутими вбік горішніми кінцями та довколовий напис: **ПЕЧАТЬ ВАСИЛ ... ЛАВА**.⁵² На печатці Тишка Максимовича⁵³ знак мав вигляд літери Т з меншою літерою И праворуч; сама печатка мала круглу форму розміром 20 мм та довколовий напис: + **ПЕЧАТЬ ТИШКОВА**.⁵⁴

Мал.29: Печатка Гришка Олексійовича Перхур'єва від 1496 р.

Мал.30: Печатка Василя Михайловича Мирославича від 1499 р.

Мал.31: Печатка Тишка Максимовича від 1496 р.

На печатці Гаврила Косевича родовий герб було розміщено в щиті німецької геральдичної форми, він складався зі знака у вигляді літери Z та восьмипроменевої зірки праворуч; печатка мала круглу форму розміром 21 мм та довколовий напис: **ПЕЧАТЬ ГАВРИЛА КОСЕВИЧА**.⁵⁵ Так само в щиті, цього разу іспанської геральдичної форми, було зображено герб пана Івана Кривця⁵⁶, смоленського околничого, родовий знак у ньому мав вигляд двох кіл у стовп, горішнє з яких було меншим і мало всередині стовп.⁵⁷ Дане зображення має найширші паралелі в родовій геральдиці інших руських земель, особливо галицьких, де відразу кілька місцевих родів використовували подібне зображення двох кіл як родові герби.⁵⁸

Нарешті, на печатці боярина Тишка Івановича Богатого⁵⁹ бачимо зображення герба, в основі якого лежало зображення не родового знака, а іншої фігури, а саме

– рицаря, який у правиці тримає спис, а в лівиці – щит. Печатка мала круглу форму розміром 22 мм і довоколовий напис: **+ П ТИМОФЕЯ С БГАТАГО**.¹⁵ Дане зображення хоч і вирізняється своїм змістом зпосеред інших родових гербів Сівера та Смоленської землі, знаходить, втім, певні аналогії в герботворенні інших руських земель Великого князівства Литовського, яке широко використовувало геральдичне зображення фігури рицаря, пішого чи кінного.

Мал.32: Печатка Гаврила Косевича від 1499 р.

Мал.33: Печатка Івана Кривця від 1499 р.

Мал.34: Печатка Тишка Івановича Богатого від 1496 р.

Джерела та література, примітки:

1. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства.- Москва, 1892.- С.- С.44-45.
2. Кром М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.- М., 1995.- С.233-253.
3. Иванов П. Сборник снимков с древних печатей приложенных к грамотам и другим юридическим актам, хранящимся в Московском архиве юстиции.- М., 1858.- С.79; Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма.- Киев, 1986.- С.33; Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц.- Выпуск I.- М., 1880.- С.79; Хорошкевич А. Печати полоцких грамот XIV – XV веков // Вспомогательные исторические дисциплины.- Выпуск IV.- Л., 1972.- С.133; Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.36; Цітоў А. Наш сімвал – пагоня. Шлях праз стагоддзя.- Мінск, 1992.- С.15; Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі.- Мінск, 1999.- С.134; Kutrzeba S., Semkowicz W. Akta unji Polski z Litw.№. 1385 – 1791.- Kraków, 1932.- С.12, 19-20, 90, 400; Archiwum komisji historycznej.- Tom XII.- Kraków, 1919.- С.167, 201; Archiwum księstwa Lubartowiczów Sanguszków w Siawucie.- Tom I.- Lwów, 1877.- С.10; Gumowski M. Pieczkcie księstw litewskich // Ateneum Wileńskie.- Rok VII.- Wilno, 1930.- С.695, 703, 706; Gumowski M. Handbuch der polnischen Siegelkunde.- Graz, 1966.- С.69, 157; Nowak P., Pokora P. Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Meineskiego z 1422 roku.- Poznań, 2004.- С.77; Piekosiecki F. Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899.- С.234; Piekosiecki F. Pieczkcie polskie wieków średnich.- Kraków, 1899.- С.326; Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle w 1413 roku // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VI.- Lwów, 1913.- С.203; Sochaniewicz K. Przyczynek do rozwoju herbu księstwa Zbarazkich // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VII.- Lwów, 1914.- С.119; Vossberg F. Siegel des Mittelalters von Pollen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen.- Berlin, 1854.- С.43.
4. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie, Perg.636 a; Perg.5627; Титов Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків // Збірник Історично-Філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.- Том XVII.- К., 1924.- С.366; Kojaiowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Compendium.- Kraków, 1897.- С.59.
5. Центральний державний історичний архів України у місті Києві, ф.44, оп.1, спр.1, арк.561, 859; AGAD, Perg.5627; Archiwum Radziwiłłow, Dz.X, Sygn.23, st.15; Kojaiowicz W. Compendium.- С.275; Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том III.- Lipsk, 1839.- С.12.
6. Paprocki B. Gniazdo cnoty skłód herby rycerstwa siawnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych panstw początek swoj майа.- Kraków, 1578.- С.1181.
7. ЦДІАК, ф.44, оп.1, спр.1, арк.99, 520; ф.220, оп.1, спр.663, арк.1; AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn.2633, st.60; Paprocki B. Gniazdo cnoty.- С.1199; Kojaiowicz W. Compendium.- С.20.
8. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.- Выпуск III.- Киев, 1914.- С.3, мал.6; Piekosiecki F. Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899.- С.320, мал.596; Paprocki B. Gniazdo cnoty.- С.1132; Kojaiowicz W. Compendium.- С.293.
9. Kojaiowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Compendium.- Kraków, 1897.

10. Kojaiowicz W. Herbarz szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Nomenclator.- Kraków, 1906.
11. Kojaiowicz W. Compendium.- С.171.
12. Там же.- С.112.
13. Там же.- С.110.
14. Там же.- С.110.
15. Там же.- С.281.
16. Там же.- С.281.
17. Там же.- С.294.
18. Там же.- С.105-106.
19. Там же.- С.231-232.
20. Там же.- С.228.
21. Там же.- С.296.
22. Там же.- С.169.
23. Там же.- С.205.
24. Там же.- С.75.
25. Там же.- С.239.
26. Fundacja Księstwa Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie, Biblioteka Księstwa Czartoryskich w Krakowie, Perg.212.
27. Archiwum księstwa Lubartowiczów Sanguszków w Siawucie.- Том I.- Львів, 1877.-С.8-9, n.9; Соболевский О., Пташицкий С. Палеографические снимки с русских рукописей XII – XVII вв.- СПб., 1901.- n.6; Крымский А. Украинская грамматика.- Том I.- Выпуск 2.- М., 1908.- С.503-504; Розов В. Украинские грамоты.- Киев, 1928.- С.38-39, n.20; Kutrzeba S., Semkowicz W. Akta unji Polski z Litw.№. 1385 – 1791.- Kraków, 1932.- С.17-18, n.20; Грамоти XIV ст.- Київ, 1974.- С.82, n.43.
28. Пекосинский Ф. Источники русской геральдики // Heraldica.- Том I.- СПб., 1900.- С.109; Piekosicski F. Heraldika polska wieków 17-18.- Kraków, 1899.- С.296-297.
29. Akta unji.- С.17, n.20.
30. Muzeum Narodowe w Krakowie, Rkps 1713, karta 167; Пекосинский Ф. Источники русской геральдики.- С.109; мал.12; Akta unji.- С.17, n.20.
31. Див.: Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X – XV веков.- Том III.- М., 1998.
32. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.- Львів, 2000.- С.51.
33. BCz, Perg.212; MNK, Rkps 1713, karta 171; Rkps 1482, Том 2, karta 1 v; Пекосинский Ф. Источники русской геральдики.- С.109; мал.14; Akta unji.- С.17, n.20; Piekosicski F. Heraldika polska.- С.53; Piekosicski F. Piekosicski F. O cętyłach heraldyki ruskiej // Polska Akademia Umiejętności. Wdział Historyczno-filologiczny.- Serya II.- Том XIII.- Kraków, 1899.- С.203; мал.14.
34. BCz, Perg.212; MNK, Rkps 1713, karta 163; Пекосинский Ф. Источники русской геральдики.- С.109; мал.11; Akta unji.- С.17, n.20.
35. BCz, Perg.212; MNK, Rkps 1713, karta 171; Пекосинский Ф. Источники русской геральдики.- С.109; мал.13; Akta unji.- С.17, n.20; Piekosicski F. Heraldika polska.- С.155, 296-297; мал.502.
36. AGAD, Perg.4451.
37. AGAD, Perg.313; Perg.636 a; Perg.4806; Perg.5627; Perg.7722; Perg.7723; Perg.7728; Perg.7796; Perg.7802; Perg.8567.
38. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної академії наук України, Відділ рукописів, ф.5, оп.2, спр.4043/2, арк.26.
39. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України, Інститут рукописів, ф.2, спр.7341.
40. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
41. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
42. Василю Полтеву конюшии (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
43. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2 (кругла розміром 24 мм).
44. Василю Полтеву ... и брату его Федору (Lietuvos Metrika. Knyga Nr.4 (1479 – 1491). Uraľumų knyga 4.- Vilnius, 2004.- С.60, n.16.4.- С.76, n.18.4).
45. Федор Полтев (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1, 2).
46. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1, 2 (кругла, розмір 22 мм).
47. Занко Полтев (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2); Заньку Полтевичу и брату его Гаврилу (LM. Knyga Nr.4.- С.30, n.1.3.- С.59, n.16.4); Заньку Полтевичу (LM. Knyga Nr.4.- С.68, n.16.8).
48. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2 (восьмикутна, розмір 18x15 мм).
49. Иван Григорьев сын Дудина (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1), Иван Григорьевич Дудина (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
50. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
51. Суморок Дудич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1); Суморок Григорьев сын Дудина (LM. Knyga Nr.4.- С.153, n.141.1).

52. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1 (кругла, розмір 20 мм).
53. Панас Кинбаров (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1).
54. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1 (кругла, розмір 25 мм).
55. Мишко Воинлович Кумпич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
56. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
57. Гришко Пиво (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1); Григорю Пиву (LM. Кнуга Nr.4.- С.71, п.18.1).
58. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
59. Гришко Влексеєвич Перхирьєвых (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1); Алексєєвыхь сыновъ Перфурьєва два: Ивашько а Гришгько (LM. Кнуга Nr.4.- С.153, п.141.1).
60. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1 (кругла, розмір 22 мм).
61. Васи́лей Миросла́вич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2); Михаиловых Миросла́вича два сыны: Васи́лей, Ива́нь (LM. Кнуга Nr.4.- С.152, п.141.1).
62. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
63. Тишко Максимович (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1).
64. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.
65. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2.
66. пан Иван Кривець вколнич (MNK, Rkps 892, Том II, karta 2).
67. MNK, Rkps 892, Том II, karta 2 (кругла, розмір 24 мм).
68. Зокрема, пани Грудковичі (AGAD, AZ, Sygn.33, st.692; BCz, Perg.272; MNK, Rkps 1713, karta 191), пани Ходоровські (Центральний державний історичний архів України у місті Львові, ф.131, оп.1, спр.190, арк.1), пани Дмитровські (ЦДІАЛ, ф.131, оп.1, спр.56, арк.1) та Сочєвиччи (ЦДІАЛ, ф.131, оп.1, спр.109, арк.1).
69. Тишко Иванов сын Богатого (MNK, Rkps 892, Том II, karta 1).
70. MNK, Rkps 892, Том II, karta 1.

Ірина Хромова

АТРИБУЦІЯ МОНЕТ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗІВСТВА: ПРОБЛЕМИ ТА ЗДОБУТКИ

З середини XIV ст. землі Південної Русі потрапляють у складний процес включення ординських володінь, котрі мали більш-менш сталу адміністрацію, до складу Великого князівства Литовського. Відбувається утвердження і зміцнення на цій території литовської династії Гедиміновичів. Такі важливі політичні та економічні зміни не могли не відбитися на складі грошового обігу.

Досліджуючи розвиток місцевого грошового обігу на українських землях у період XIV – пер. пол. XV ст., варто звернути увагу на ряд особливостей. По-перше, в цей час відновлюється традиція місцевого карбування. По-друге, кілька століть впливу монгольських традицій адміністрування та безпосередня близькість до кордонів Улусу Джучі позначилися на процесі системотворення та організації монетної справи на місцях. Відомо, що значну роль в грошовому обігу українських земель означеного періоду відіграли джучидські срібні монети – денгі, карбування яких велося практично в усіх центрах-монетарнях Улусу Джучі (Хорезм, Поволжя, Крим, територія Нижнього Подніпров'я та Молдавії). Топографія знахідок цих монет охоплює більшість областей сучасної України, що підтверджує той факт, що джучидська монетна система відіграла важливу роль у припиненні безмонетного періоду і розвитку грошового обігу на українських землях. Окремо слід зауважити, що прийнявши джучидські срібні монети для грошового обігу, розглядувані землі повністю відмовилися від джучидської мідної монети. Поодинокі знахідки таких монет явно вказують на відсутність їх регулярного обігу на території Чернігово-Сіверського і Київського князівств. Як дрібні номінали на деяких з цих земель карбувалися дрібні срібні монети.

Такий вплив чітко простежується при вивченні традицій місцевого – князівського, карбування на українських землях середини XIV – пер. пол. XV ст., одним з яскравих прикладів є історія монетної справи на Чернігово-Сіверщині.

Незначна кількість пам'яток нумізматики Сіверського князівства XIV ст. робить їх атрибуцію досить проблематичною. Здебільшого, сіверські монети (основна частина відомих знахідок міститься у Борщевському скарбі (Бориспільський район, Київська обл. 1948 р.), зокрема, монети князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1381–1404) визначаються за двома основними ознаками: наявністю характерного знака та присутністю імені князя. Монети, віднесені сучасними дослідниками до сіверського карбування, наслідують монети хана Мухаммада, що карбувалися в Орді у 772 (1370), 773 (1371/72) та 777 (1375) рр. х.¹, **та мають характерний знак (умовно – герб Корибута). До сіверського карбування з певною часткою вірогідності відносять і ті монети, що не мають князівського герба, але за своїм стилем, розмірами і вагою дуже подібні до монет із князівським знаком.**

Сіверські наслідування в контексті аналізу зображень можуть символізувати загальну залежність від Орди Мамає. Важко сказати, яким факторам – політичним чи економічним – віддано пріоритет у цьому випадку, адже про відносини Мамає та його ставленників Абдаллаха, Мухаммада та Буляка з Корибутом майже нічого не відомо. Відомо лише про існування певної угоди між Ольгердом та Мамаєм щодо “виходу” данини із земель Південно-Західної Русі².

Метрологічно монети Корибута можна поділити на 2 групи: перша має вагу від 0,65 до 1,04 г, їх найбільша кількість - в межах 0,89–1,04 г; друга група має вагу від 1,43 до 1,48 г. Ці монети підходять під вагу джучидських денгів, карбованих в Орді в 60–70 рр. XIV ст.

При цьому “важкі” монети Корибута (II група) співвідносяться з ординськими як 1:1, а “легкі” (I група) як 3:2. Проте такі розрахунки можуть бути прийняті з певною часткою вірогідності, оскільки їх джерелознавча база досить мала.

Хронологічні межі емісій (1370-і – 1380-і рр.) визначаються завдяки врахуванню кількох фактів. По-перше, майстер з Сіверського князівства, копіюючи монети Мухаммада, не бачив монет ані Буляка, ані Токтамиша, що почали карбуватися з 1380 р. По-друге, слід враховувати незначну кількість самих монет Корибута. Все це обмежує нижню дату карбування кінцем 70-х рр. XIV ст.

Основними питаннями, що викликають суперечки при дослідженні монет чернігово-сіверського карбування, є такі:

- знак, зображений на реверсі монет;
- визначення особи емітента та місця карбування.

Проте варто зауважити, що саме ці характеристики є базовими для атрибуції даного типу монет.

Знак. При атрибуції знака на сіверських монетах Дмитра-Корибута (1381–1404 рр.) серед дослідників не було досягнуто єдності думок. М. І. Догель (“Неизведанная русская монета XIV века”, 1913) знак на монеті вважав запозиченим від давніших рязанських монет. О. О. Ільїн („Монеты великого княжества Черниговского конца XIV века” (1921 р.) визначав даний знак як родовий герб Ольгердовичів. В. В. Зайцев (“Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России”) вважає можливою атрибуцію знака як наслідування джучидським тамгам. Ним, на думку дослідника, литовські князі користувалися як “знаком власності”, котрий початково навіть міг і не успадковуватися, а слугував лише для підтвердження права володіння своїм уділом³. Це припущення не позбавлене логіки, адже певні типи монет і Дмитра-Корибута, і Володимира Ольгердовича мають або окремі елементи, або самі фактично є наслідуваннями джучидських монет. Але і тут виникає питання про характер спорідненості цих зображень і залежність їх від ступеня спорідненості їхніх власників. Г.А. Козубовський («Сіверські монети XIV ст.», 1992.), ґрунтуючись на інформації щодо вживання характерного для сіверських монет

символу на печатці сина кн. Дмитра – Федора Корибутовича (1433 р. документ із зібрання князів Чарторийських у Кракові), схильний вважати знак князівським гербом⁴. Проте дослідник зазначає, що було б неправильним вважати, що всі монети з цим знаком належать до карбування Дмитра-Корибута⁵.

Аналогічні проблеми виникають і з атрибуцією інших типів монет удільного карбування. Зокрема, дуже подібна символіка зустрічається на монетах Стародубського та Брянського князівств. Скарбовий матеріал засвідчує факт крабування монет із схожим знаком, або “якоревидною тамгою”, стародубським князем Олександром Патрікеївичем протягом 1386–1406 рр. (дата подається умовно, адже точного датування ще не проведено).⁶ Останній, як відомо, був сином Патрикія Наримонтовича (1370-ті–1387 рр.), – племінника великого князя литовського Ольгерда. Проте існує також припущення, що першим подібний знак міг почати карбувати на своїх монетах уже на кінець 1379 р. Дмитро Ольгердович, князь Брянський і Трубчевський⁸.

Проблемою в сучасній історіографії залишається правомірність твердження про зв'язок даного символу із зображеннями на рязанських монетах XIV–XV ст. Атрибуція цих символів також викликала чимало суперечок серед дослідників. В. Зубков наголошував на наявності зв'язку знаків на рязанських печатках і монетах, з князівським знаком Рюриковичів у цілому та знаком київських князів зокрема⁹. П.А. Шорін, вказує на помилковість класифікації та невідповідність у хронологічному відношенні, адже родовий знак великих князів, на його думку, не міг за короткий час набути суттєвих змін¹⁰. Він наводить опис даної тамги – зображення розгалуженого стержня як із завершенням завитків крапками, так і без них¹¹. Візуально рязанська тамга дуже подібна до знака на сіверських монетах Дмитра-Корибута, який також має варіанти: із крапками на кінці завитків або без них. Однак, незважаючи на досить велику кількість версій щодо проблеми атрибуції т.зв. “рязанської тамги”, єдиного загальноприйнятого визначення її походження та символічного значення досі немає, хоча незаперечним є визнаний факт приналежності тамги рязанським князям.

Тобто дослідниками так і не визначено достеменно, що саме символізує даний знак. Якщо це власний знак удільного князя Дмитра-Корибута, тоді з чим пов'язане використання подібних знаків на київських, стародубських і брянських монетах? Що ж до символіки, то, в принципі, такі елементи, як хрест (срібний – в геральдиці) і завитки, в більшості своїй, є характерними для родової геральдичної традиції всіх Рюриковичів, але однозначно відкинути будь-яку спробу атрибуції в жодному разі не можна.

Найаргументованішим на сьогодні видається припущення В. В. Зайцева про значення зображення знака як символу князівської влади, що підтверджує князя як офіційного емітента. При цьому знак, ймовірно, передавався у спадок, тобто був частиною родового герба князів Ольгердовичів. З точки зору символіки, не можна відкидати і значення „проквітлого хреста”, котрий має знаменувати поширення і утвердження міці християнської віри.

Особа емітента та місце карбування. Можливими емітентами віднайдених сіверських монет дослідники в різні часи називали: Дмитра-Корибута, Дмитра Ольгердовича, Володимира Ольгердовича. Суперечки викликало і визначення місця карбування.

М.І. Догель відносив монети до карбування міста Переяслава-Заліського, яким, на його думку, Дмитро-Корибут володів у 1378–1381 рр. Ш.І. Бектенеєв це заперечує, адже містом у визначений час володів не Дмитро-Корибут, а Дмитро Ольгердович-старший (? – 1392 рр.)¹². Спростовуючи думку М. І. Догеля щодо місця карбування описаної ним монети, О.О. Ільїн визнав належність її до карбування Дмитра-Корибута Ольгердовича в роки його княжіння у Чернігові та Новгороді-Сіверському.

Емітенти. Серед монет з Борщевського скарбу 1948 р. одна була віднесена Г.А. Козубовським до раннього типу монет Володимира Ольгердовича, що знайшло

підтримку і серед литовських нумізматів¹³, проте і викликало певні протиріччя. Після детального вивчення якісного фотознімка означеної монети та ще однієї, стилістично близької, знайденої у Брянській області (Російська Федерація), найвірогіднішим варіантом прочитання легенди на аверсі визначено: “ПЕЧАТЬ КНЯЗЯ ДМИТРИЯ”¹⁴, та було висловлене припущення, що ці дві монети є наслідуваннями денгам ординського хана Мухаммада, які дослідники схильні відносити до карбування Дмитра Ольгердовича, старшого брата Дмитра-Корибута¹⁵, котрий приблизно з 1370 р. був князем Брянським, з середини 70-х рр. XIV ст. князував у Чернігові, але втратив свої володіння після переходу на службу до московського князя взимку 1379/80 р. Після 1380 р. ці землі були передані у володіння Дмитру-Корибуту Ольгердовичу¹⁶.

Можливим видається припущення, що між випуском оригінальних джучідських монет в безпосередній близькості від Київської та Чернігово-Сіверської земель (Орда Мамаєва, розташована на порогах Дніпра) і випуском їх наслідувань не могло минути багато часу. Отже, час карбування цих монет може визначатися між 1371 та 1376 рр., +2–3 рр., що відповідає рокам князування Дмитра Ольгердовича у Чернігові. До того ж з території Брянської області (теж уділ Дмитра Ольгердовича) також походить певна кількість знахідок наслідувань саме ординським денгам Мухаммада. Таким чином, дослідники припускають, що ці наслідування та кілька відомих на сьогодні іменних монет зі слов'янського легендою складали основу грошового обігу Брянського і Чернігово-Сіверського князівств у 70-і рр. XIV ст., що відповідає складу Борщевського скарбу¹⁷.

Щодо одного типу монет (монета з Ермітажного зібрання “рязанок”¹⁸), віднесеного Г.А. Козубовським до карбування Корибута, на сьогодні вже існує альтернативний варіант їх атрибуції. У доповіді на XII Загальноросійській нумізматичній конференції (19–24 квітня 2004 р.) було наведено ще один екземпляр даного типу монет¹⁹, легенда на якому має однозначне читання “ПЕЧАТЬ КНЯЗЯ” і досить вірогідне читання імені “АЛЕКСАНДР”, тобто монету з певною часткою вірогідності можна віднести до карбування Стародубського князя Олександра Патрикєйвича (приблизно 1386 – 1406 рр.), монети якого також мають схожу символіку.

Загалом же допомогти дослідникам у визначенні належності монет з специфічним знаком – гербом до карбування Корибута може порівняння їх вагових та стильових значень²⁰, що в свою чергу можливе при систематизації та повному опрацюванні джерельної бази.

Ще однією важливою віхою у вивченні історії монетної справи на території Чернігово-Сіверщини є окремі дослідження монет–наслідувань місцевого виробництва. Дослідниками²¹ в даний час ведуться пошуки критеріїв атрибуції монет, що являють собою наслідування денгам Мухаммада (карбування Орди 772, 773 та 777-х рр.) і карбовані на території Новгород-Сіверського князівства в період 1370-1380-х рр. Кількість відомих сьогодні наслідувань даного типу не перевищує 20-25 екземплярів (враховуючи приватні колекції)²². При їх дослідженні важливим є прив'язування даних монет саме до місць їх карбування.

Дослідники пропонують проводити класифікацію новгород-сіверських наслідувань, поділяючи їх на три групи, відповідно до особливостей іконографії монет:

1. Наслідування з легендою кирилицею на аверсі, імовірного карбування Дмитра Ольгердовича – 1 монета з Борщевського скарбу (Національний музей історії України. Інвентарний № AR – 6537/57), а також 1 екземпляр, знайдений у Брянській області (приватна колекція Росії).

2. Наслідування з умовно-аверсним зображенням “княжого знака” – 4 атрибутовані екземпляри з Борщевського скарбу (НМІУ. Інв. № AR – 6537/1; AR – 6537/4; AR – 6537/10; AR – 6537/14).

3. Наслідування, зображення на яких стилістично можна віднести до карбування на території Новгород-Сіверського князівства (всі інші відомі

наслідування). Скарбовий матеріал представлений п'ятьма екземплярами зі складу Борщевського скарбу (НМІУ. Інв. №. AR – 6537/37; AR – 6537/38; AR – 6537/39; AR – 6537/40; AR – 6537/41). Одиничні знахідки розпорошені по приватних колекціях.

Варто зазначити, що остання група - найважча для атрибуції. Адже наслідування денгам Мухаммада широко розповсюджені як в межах Мамаєвої Орди (Західного крила Улусу Джучі), так і на прикордонних територіях між Улусом Джучі, ВКЛ та удільними князівствами Північно-Східної Русі. Успішна атрибуція можлива, на думку дослідників, лише після досконалого вивчення технології їх карбування. Зокрема, було виявлено цікаву особливість, спільну для монет, умовно віднесених до трьох типів наслідувань новгород-сіверського карбування, – заготовки мають набагато більший діаметр, меншу товщину відносно наслідуваних монет і вирізані з листового металу, а не виготовлені за дротяною технологією²³. До того ж, дослідники не відкидають можливий вплив сіверських наслідувань на розвиток місцевого карбування у Верховських князівствах і далі на північний захід через перехід на службу до князя Дмитра Донського Андрія і Дмитра Ольгердовичів²⁴.

Унікальні монети Чернігово-Сіверського князівства, безперечно, мають тісний зв'язок з історичними та нумізматициними реаліями останньої чверті XIV ст. Повніші хронологічні та метрологічні дослідження будуть можливі за нових знахідок. Фонд сіверських монет дуже малий (близько 11 – 15 екземплярів) і складається в основному з монет, що походять з одного скарбу, а також окремих монет невизначеного походження. Всі екземпляри є наслідуваннями джучидським срібним денгам, карбованим за правління хана Мухаммада. Вивчення наслідувань джучидським монетам на території ординсько-литовського прикордоння загалом і Чернігово-Сіверського князівства зокрема дозволяє по-новому поглянути на створення деяких власних князівських монетних типів і систем²⁵. Адже до цього часу роль джучидського карбування в грошовому обігові українських земель у пер. пол. XIV – пер. пол. XV ст. у дослідження вітчизняних вчених-нумізматів була дещо применшена.

Джерела та література, примітки:

1. У праці Козубовського Г.А. "Сіверські монети XIV ст." ім'я хана передано як Мухаммед Булак. Дослідженнями нумізматів-орієнталістів останніх років переконливо доведено, що мова йде про двох різних ханів – ставленників Мамаю, що наслідували один одному. Всі монети, карбовані у 772 – 778 рр.х., мають тільки титули та ім'я "Мухаммед". Монети, карбовані у 782 р.х. (1380 р.), мають тільки титули та ім'я "Буляк".
2. Шабильдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 106.
3. Зайцев В. В. Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России // средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. II. М., 2007. – С. 124.
4. Козубовський Г. А. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992. – С. 6.
5. Там само. – С. 7–8.
6. Зайцев В. В. Указ. соч. – С. 124–126.
7. Рябцевич В. Н. О монетах Новгород-Северского и Стародубского уделов Великого княжества Литовского (последняя четверть XIV в.) // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2007. – Вып. 2. – С. 152–154.
8. Зайцев В. В. Указ. соч. – С. 127.
9. Зубков В. К вопросу о древних рязанских монетах. / Рязанский областной краеведческий музей // Краеведческие записки. – Рязань, 1959. – С. 110, 116, рис. 3.
10. Шорин П. А. К вопросу о надчеканке тамги на монетах великого княжества Рязанского // Нумизматический сборник. Материалы к нумизматическому каталогу собрания ГИМ. – М., Государственный исторический музей. 1971. – Ч. IV. – Вып. I. – С. 15–17.
11. Там само. – С. 18.
12. Бектинеев Ш. И. Монета князя Дмитра-Корибута (1378–1381) // Денежное обращение Великого княжества Литовского в XIII–XV вв. – Минск, 1994. – С. 37–39.
13. Eugenijus Ivanauskas, Robert J. Douchis Coins of Liyhuania 1386-1707, Vilnius-Columbia-1999 Table III 8:8
14. Реверс монети являє собою наслідування джучидському денгу часів правління хана Гійас ад-Діна Мухаммеда, карбування Улусу Джучі і датою 773 р. хіджри (1371/1372 гг.).

15. Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Спб., 1892.
16. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987. - С.65.
17. Хромов К.К., Хромова И.К. Новгород-Северская монета Дмитрия Ольгердовича // V Международная нумизматическая конференция “Болгар – 2005”. Тезисы докладов и сообщений. – С. 75.
18. Козубовський Г. А. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992. – С. 18, № 11.
19. Кользин А.М., Литвинов С.В., Селезнев А.Б. (Москва) “Клад золотоордынских и русских монет из-под Алексина” // Тезисы XII Всероссийской нумизматической конференции. – М., 2004. – С. 136 (полный текст доклада и фото монет).
20. Наприклад, порівнюючи вагу монет Корибута з Борцівського скарбу та монет з Тетюшського скарбу, опублікованих Савельєвим, очевидно, що останні відрізняються від монет за стилем і вагою і не мають жодного відношення до монет Корибута, як доводить у своїй праці Г. А. Козубовський. Наявність “важких” монет серед монет Корибута з зібрання С. Г. Строганова та М. І. Догеля не може в цьому випадку свідчити про належність монет Тетюшського скарбу до монет Корибута тому, що стилістично це абсолютно різні монети, а питання їхньої автентичності досі носить спірний характер.
21. Хромов К. Новое в изучении Новгород-Северских подражаний джучидским дирхемам третьей четверти XIV века // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Вильнюс, 26-28 апреля 2006 г. Тезисы докладов. – С. 158–159.
22. Там само. – С. 158.
23. Там само. – С. 158.
24. Там само. – С. 159.
25. Там само. – С. 159.

